

是 SHÌ ELEMENTINING BOG'LAMA SIFATIDA SHAKLLANISHIGA DOIR MULOHAZALAR

A. To'xtamishev¹

Annotatsiya:

是shì elementi xitoy tili tarixida turli davrlarda turli vazifalarni bajargan. Uning qadimgi xitoy tilida paydo bo'lganidan boshlab to hozirgi zamonaviy xitoy tili qo'llanilishi holatlari turlicha bo'lgan. Xitoyshunos olimlar tomonidan uning shakllanishi va rivojlanishiga oid turli fikrlarni keltirib o'tganlar. Mazkur maqolada 是shì elementining shakllanishiga doir nazariyalarni tahlil qilib chiqamiz.

Kalit so'zlar: ko'rsatish olmoshi, izohlovchi izohlanmish, pauza, o'timli fe'llar, morfosintaktik kontekst, bog'lama fe'l, nominal predikat.

doi: <https://doi.org/10.2024/zb2jz219>

是shì bog'lamasi qadimgi xitoy tilidagi ko'rsatish olmoshidan kelib chiqqanligi haqidagi qarash eng keng tarqalgan. Bu fikr Vang tomonidan ilgari surilgan va Feng, Pulleyblank, Shi va Li va boshqalar tomonidan qo'llab-quvvatlangan. Vangning ta'kidlashicha, qadimgi xitoy tilida ega unga ishora qiluvchi anafora vazifasini bajarayotgan 是shì bog'lamasi ko'rsatish olmoshi bilan qo'llanilgan. 是shì bog'lamasi aksariyat hollarda ega va kesimni bog'lash vazifasini bajaruvchi o'rinda qo'llanilib, o'zining bog'lamaga aylanish jarayonini boshlab bergan bog'lama ko'rsatkichi sifatida ishtirok etgan. Feng 是shì bog'lamasini ilk qadimiy xitoy davridagi izohlovchi izohlanmish konstruksiyasidagi ko'rsatish olmoshi birligining shaklidan kelib chiqqan deb hisoblaydi va ilk qadimgi xitoy tilidagi izohlovchi – izohlanmish konstruksiyasida ular o'rtasida pauza kerakligini aytib o'tadi.

Fengning taxminicha, 是shì ko'rsatish olmoshining 是shì bog'lamasiga aylanish sababi undagi ko'rsatish olmoshi sifatida bajaradigan vazifaning hamda talaffuz jarayonida uni ifodalovchi pauzaning qo'llanilishiga ehtiyojning yo'qolishidir. Ammo, taxminimizcha, klassik xitoy tilida pauza ifodalanishi bilan bog'liq muammo bu o'rinda yuzaga chiqib qolgan, boisi matnda aynan 兮xī belgilari kabi iyerogliflarda talaffuz me'yorlari aks ettirilmagan. Pauzaga bo'lgan ehtiyojning yo'qolishi ko'rsatish olmoshidagi urg'u ohangining susayishiga olib kelgan hamda zaruratning bor yo'qligiga qaramay ko'rsatish olmoshining fe'lga aylanishiga sabab bo'lgan.

Shi hamda Li grammatikalizatsiya nazariyasiga asoslangan holda, shì bog'lamasi ko'rsatish olmoshining qadimgi xitoy tilida doimiy o'timli fe'llar yasaliş modeli asosida analogik tartibda kelib chiqqanligi haqidagi fikrni ilgari suradi. Ularning ta'kidlashicha, tilning mutlaq tarkibiy mazmuni ma'lum davrga kelib analogik jarayon orqali grammatikalizatsiyaga uchraydi. Qadimgi xitoy tilida

¹ To'xtamishev Abdurasul, SamDCHTI, Yaqin sharq tillar kafedrasida katta o'qituvchisi, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

allaqachon soʻzlarning odatiy tartibi shakllangan boʻlib, 是shì bogʻlamasining ega va ot kesim oʻrtasida qoʻllanilish oʻrni morfosintaktik xarakterdagi kontekst hisoblanadi va unda oʻtimli feʼl nuqtai nazaridan kelib chiqqan holda 是shì bogʻlamasi qolipga solinadi. Shu bilan birga, zamonaviy xitoy tilidagi shì bogʻlamasi sintaktik jihatdan muhim boʻlgan vaziyatlarda odatiy oʻtimli feʼllardan farq qilishi yaqqol namoyon boʻladi.

Yuqoridagi keltirilgan fikrlarning hech biri tub birlik va koʻzlangan natija orasidagi semantik aloqadorlikni, shuningdek, yangi maʼno kuzatilishi va yuzaga kelishi mumkin boʻladigan morfosintaktik kontekstlarni hisobga olmaydi. Bundan tashqari, ularning hech biri 是shì bogʻlamasidagi shakl va maʼno muvofiqligini koʻzda tutmaydi.

Qadimgi xitoy tili yoki venyan tilidagi bogʻlama feʼllarining oʻziga xos xususiyati, garchi bu turli xil bogʻlamalarga tegishli boʻlsa ham jumlada bitta emas, balki ikkita pozitsiyani egallash qobiliyatidir.

Klassik venyanda eng keng tarqalgan mandaringa mansub 是shì bogʻlamasi yoʻq, u venyanda koʻrsatish olmoshi maʼnosida qoʻllangan. Biroq avvalgi oʻrinlarda bir necha bor taʼkidlanganidek, soʻnggi Venyan davrida maʼlum oʻtish shakllari paydo boʻlgunga qadar ogʻzaki tilning koʻp sonli elementlarini venyan va soʻzlashuv tili qorishmasida yozilgan matnlar oʻzlashtirdi. Jumladan, 等我所會是何[děng wǒ suǒ huì shì hé] – “Meni nima kutishi mumkin?” misoli tahlilida quyidagilarni kuzatish mumkin: 是shì bogʻlama morfemasi 會 huì “mumkin boʻlmoq” modal feʼli bilan birikadi (bu venyan tilida unchalik keng tarqalgan emas) va bu birikma “balki” maʼnosini ifodalaydi. Oʻrta asrlarda allaqachon modal feʼllardan foydalanish natijasida 是shì bogʻlamasini qayta koʻrib chiqish va bu soʻzni bogʻlovchi sifatida ishlatish holatlari aniq qayd etila boshlandi - 會是何 huì shì hé ikkalasini ham “bu (boʻlishi mumkinmi)” deb talqin qilish mumkin. Bunday qayta koʻrib chiqishning mantiqiy mexanizmlari aniq va ravshan, ammo bu shakllarning koʻpchiligini oʻz ichiga olgan matnlarni “sof” venyanga bogʻlash qiyin.

Nominal predikatli venyaning tasdiqlovchi gaplarida (mandarin tilidan farqli oʻlaroq) bogʻlanishning boʻlishi shart emas, lekin inkor gaplarda 非 fēi bogʻlanishi boʻlishi shart. Quyidagi bogʻlanishlar klassik venyan uchun xosdir: 也yě; gap oxirida kelgan yagona bogʻlovchi (rus tilidagi nuqta analogi sifatida) va inkor gaplarda 非 fēi bilan almashtirilmaydigan, lekin ikkinchisi bilan birga qoʻllaniladigan yagona bogʻlovchi; koʻpincha 也yě bilan tasdiqlovchi tuzilmadagi predmet 者zhě qoʻshimcha yordamchi soʻzi bilan qoʻllaniladi, buning natijasida baʼzi tadqiqotchilar 也 yě mustaqil bogʻlovchi emas, balki bogʻlovchi tuzilmaning modallik maʼno boʻyogʻini beruvchi yakuniy elementi deb hisoblashadi: 仁者人也 [rénzhě rén yě] – Muruvvat – bu insoniylik; 鯨非魚也 [jīng fēi yú yě] – Kit baliq emas; 五德, 溫良恭儉讓也 [wǔ dé, wēn liáng gōng jiǎn ràng yě] – Beshta narsa fazilatdir: moʻtadillik, mehribonlik, toʻgʻrilik, boʻysunish va kamtarlik.

Odatda, jumlada feʼlning obʼyektini tashkil etuvchi 所suǒ bilan ot kompleksi mavjud boʻlsa, 者zhě yoʻq. 叟之所知也.[sǒu zhī suǒ zhī yě] – Bu siz bilgan narsadir.

是shì ning grammatik kategoriyasi doirasida koʻplab tadqiqot ishlari amalga oshirilgan. Xitoy tilshunosi Ma 是shì ni koʻrsatishni yoki oʻtli birikmani ifodalovchi

anaforik olmosh sifatida tahlil qilgan. Dastlab Vang 系词 xì cí zamonaviy xitoy tilida keng tarqalgan 是 shì o'zi bog'lovchi fe'l deb ta'kidlagan. Jespersenga, tayangan holda Vang 是 shì bog'lamasini ingliz tilidagi "to be" fe'liga o'xshab leksik ma'noga ega bo'lmagan yolg'iz o'zi qo'llanilganda hech qanday ma'no anglatmaydigan birlik degan fikrni bildiradi. U 是 shì bog'lamasini 虚词 xū cí "bo'sh so'z" ideb hisoblab, undan keyin qo'llanuvchi o'zining har qanday aniqlovchisi bilan bir butunlikdagi iborani tashkil qiladi, natijada 是 shì bog'lamasini ot kesimni ifodalovchi har qanday yordamchi so'zli birikmani hosil qiladi, deb hisoblaydi. Shuningdek, uning fikricha, 是 shì bog'lamasini semantik ma'no ifodalash imkoniyati yo'q birlik bo'lishiga qaramasdan, uning ikki xil ajratilgan vazifasi mavjud: ularning birinchisi sabab ko'rsatkichi, yana biri suhbatdosh ifoda qilgan mulohaza inkori yoki uning tasdig'ini ifodalovchi xususiyatdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- [1]. 王力. 中国语法中的系词 // 汉语史论文集. 北京: 商务印书馆. 1937. 212-276 页.; 石毓智, 李讷. 汉语语法化的历程. 北京: 北京大学出版社. 2001. - 414 页;
- [2]. Feng, Shengli. The copula in classical Chinese declarative judgment sentences // Journal of Chinese Linguistics, 21. 1993. - P 277-311.; Pulleyblank, Edwin G. 1995. Outline of Classical Chinese Grammar. Vancouver: UBC Press.
- [3]. 馮勝利. The copula in classical Chinese declarative judgment sentences // Journal of Chinese Linguistics 21. 1993. -P. 277-311.
- [4]. 石毓智, 李讷. 汉语语法化的历程. 北京: 北京大学出版. 2001. 社.
- [5]. 洪诚. 论南北朝以前汉语中的系词. "语言研究" 第2期. 1958. - P 1-22.
- [6]. 陈建民. 现代汉语句型论. 北京: 语文出版社, 1986. - 235 页.
- [7]. 颜祥霖. 汉语系词“是”的来源. Journal of Chinese Linguistics 14.2: 227-241. 1986.
- [8]. Скворцов А. В. Курс древнекитайского языка: учебник. - М.: Издательство ВКН, 2017. - С. 249.
- [9]. Люй Шу-сян. Очерк грамматики китайского языка. - М.: Издательство восточная литература, 1961. - С. 132.
- [10]. 马建忠. 马氏文通. 北京: 商务印书馆. 1898.
- [11]. 王力. 中国语法中的系词. 北京: 商务印书馆. 1937; 王力. 汉语史论文集. 北京: 科学出版社. 212-276 页. 1958.
- [12]. Otto Jespersen. The Philosophy of Grammar. - New York: Holt, Rinehart and Winston, 1924. - 362 p.